

Teveel van het goede

De dubbele moraal van een over-gepedagogiseerde samenleving

J.M. Praamsma

Utrecht 2001

De laatste jaren wordt onze samenleving geregeld opgeschrikt door vormen van ernstig geweld en criminaliteit. Steeds vaker wordt er daarbij met afkeuring gewezen op de moderne opvoeding, die geen normen van respect en verdraagzaamheid meer bij zou brengen. Steeds vaker klinkt er dan ook de roep om een meer normvaste opvoeding van onze kinderen. Door middel van opvoedcursussen en meer aandacht voor waarden en normen op school zou de verwildering onder de jeugd moeten worden tegengegaan. Kinderen moeten weer normen en waarden leren. Ze moeten leren wat van waarde is. Ze moeten leren dat er regels zijn waar je je aan hebt te houden.

De voorzet voor deze zogenaamde morele herbewapening werd begin jaren '90 al gegeven door de toenmalige ministers Ritzen (onderwijs) en Hirsch Balin (justitie). Sinds die tijd is het onderwerp niet van de politieke agenda verdwenen. Het is zelf een thema dat binnen het politieke spectrum een breed draagvlak heeft. Voor het CDA is het haast een vanzelfsprekend thema, maar ook onder zowel socialisten als liberalen is het onderwerp langzamerhand gemeengoed. Begrippen als 'sociale cohesie' en 'burgerlijke deugzaamheid' prijken hoog op de lijstjes van onze politieke leiders.

Massajeugd en meeloopjongeren

In de pedagogiek is de zorg om de jeugd al een oud thema. Klassiek is daarbij het grootschalig onderzoek onder leiding van de Utrechtse pedagoog M.J. Langeveld naar de 'maatschappelijke verwildering der jeugd' uit 1952. In het eindrapport van het onderzoek beschrijft Langeveld de jeugd van zijn dagen in treffende bewoordingen: '... de stem en de articulatie geven de personale uitdrukking van holle leegte: men loeit, men brult, men kletst als een eindeloos geleuter, men gilt en giert, men jengelt en zeurt. Er is geen stem die als een man op een man afkomt; er is geen stem die warmte geeft, die jubelt of zakelijke vastheid openbaart'. Met

deze en tal van soortgelijke beschrijvingen probeert Langeveld duidelijk te maken waar volgens hem het belangrijkste probleem ligt van de ‘verwilderde jongere’ van zijn dagen: hij heeft geen karakter, hij toont persoonlijkheid maar gaat op in de massa. Die verwilderde jongere is een volgens Langeveld vooral een meeloper, een massamens die geen eigen keuzes maakt (terzijde: Langeveld spreekt hier van de generatie die anno 2001 tussen de 65 en 75 jaar oud moet zijn). De oorzaak van dit verval zoekt hij vooral in het verdwijnen van tradities en stabiele sociale verbanden, met name als gevolg van de toenemende industrialisatie. Langeveld spreekt van het verdwijnen van ‘het door traditie, door sociale gewoonte, moraliteit en geloof geordend leven’. De samenleving biedt de jongere onvoldoende houvast om een duidelijke vorm te vinden.

In de jaren zeventig komt pedagoge Lea Dasberg terug op dit thema. Zij legt het accent op het feit dat het niet zozeer de jongeren, maar de volwassenen zijn die tekort schieten. Het leven van jongeren heeft geen gestalte meer, omdat de volwassenen zich onvoldoende presenteren als voorbeeld om zich naar te richten. Als volwassenen niet meer weten waar ze voor staan, bieden ze jongeren geen perspectieven om zich op te richten, geen doelen of idealen om voor te leven.

Als Dasberg in 1995 een lezing houdt ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het dagblad Trouw komt ze meer in detail op het thema terug. In haar rede onder de titel ‘meelopers en dwarsliggers’ neemt zij haar publiek mee naar de tijd van de Tweede Wereldoorlog. Daarbij stelt ze de vraag hoe het mogelijk is dat in die tijd de één werd tot meeloper en collaborateur terwijl de ander de rug recht hield en zich verzette tegen de Duitse overheerser. Opnieuw komt zij daarbij tot de conclusie dat het juist degenen zijn die zijn opgegroeid in een eenduidige traditie, die voldoende bagage mee hebben gekregen om zich te weer te stellen tegen de ideologie van het nationaal socialisme. Het verzet werd in die dagen immers met name gedragen door communisten en calvinisten.

Toch is die conclusie volgens Dasberg minder voor de hand liggend dan het in eerste instantie lijkt. Met name de normvaste gereformeerden werden in de oorlog geconfronteerd met lastige morele dilemma's waar hun traditie beslist geen eenduidig antwoord op gaf. De tijd van de oorlog was er volgens Dasberg een van de ‘*Umwertung aller Werte*’: ‘Liegen tegen de moffen was goed, stelen van de vijand was goed en in *ultima ratio* werd ook doden als een deugd aangerekend’. Alles wat de traditie verbood werd door de situatie gelegitimeerd. Het is dan ook de vraag hoe het voor deze mensen nog mogelijk was te oordelen vanuit een traditie die voor dergelijke situaties geen kant en klare antwoorden ter beschikking had.

Kennelijk ligt het verhaal gecompliceerder dan de eenvoudige opvatting dat wie normen en waarden geleerd heeft bestand is tegen wind van leer. Volgens Dasberg moeten zowel calvinisten als communisten in hun opvoeding kennis gemaakt hebben met een soort *universele* moraal die hen kon leiden bij beslissingen in uiteenlopende concrete situaties. Dasberg spreekt in dat verband van een absolute moraal en relatieve morele keuzes. Het morele principe dat het leven heilig is, is zo'n absoluut principe. Dasberg: '... wat doen wij, als we (zoals menig verzetsstrijder in de tweede wereldoorlog) de bescherming van weerloze onderduikers op ons hebben genomen en voor de keuze komen te staan de NSB'er die op weg is hen te verraden aan de bezetter, te doden of de weerlozen te laten doden? De morele beslissing die we dan nemen is een moreel relatieve keuze ten opzichten van een absolute moraal'. De kern van de morele opvoeding is volgens haar dan ook niet gelegen in het overdragen van morele regels, maar in het kennismaken met die absolute moraal en met de moeilijkheden van de toepassing van die moraal in uiteenlopende situaties.

Niet alleen voor Dasberg, maar voor de meeste pedagogen en ontwikkelingspsychologen is ontsporing van de jeugd vooral een zaak van een tekort op het gebied van de moraliteit: een gebrek aan doorleefde kennis van de moraal. De oplossing ligt dan in een hernieuwde kennismaking met die (absolute) moraal. Waar dan echter aan voorbij wordt gegaan is de vraag of die moraal wel zo eenduidig en universeel is als hier gesuggereerd wordt.

Een nieuwe moraal ...

Die vraag wordt wel gesteld door een aantal sociologen die op dit terrein actief zijn. Eén van hen is cultuursocioloog A.C. Zijderveld. Ook volgens Zijderveld hebben we in onze tijd te maken met vervaging van de traditionele moraal, die haar normen ontleende aan de kerkelijke normen en waarden. Maar dat proces van normvervaging heeft volgens hem niet geleid tot een normloosheid, die met het opnieuw accentueren van de klassieke normen en waarden hersteld zou kunnen worden. De klassieke moraal is volgens Zijderveld niet verdwenen, maar vervangen door een nieuwe, moderne moraal die hij aanduidt als de 'moraal van de pakkans' of 'de moraal van de calculerende burger'. Het is een moraal waarin mensen in de eerste plaats naar zichzelf toerekenen en solidariteit gerekend wordt tot een taak van de overheid, zodat ze niet meer als persoonlijke opdracht wordt beleefd. Het is de moraal waarin 'rechten en lusten hoog, plichten en lasten laag genoteerd staan'. De gerichtheid op het nemen en dragen van maatschappelijke verantwoordelijkheid heeft daarbij plaats gemaakt voor een gerichtheid op het

persoonlijk welbevinden van het individu en van de kleine groep van mensen die hem zeer na staan. In zoverre waarden als solidariteit en tolerantie nog persoonlijk beleefd worden, worden ze gereserveerd voor die kleine kring. De nieuwe moraal wordt gedragen door de tendens van individualisering die in onze samenleving onmiskenbaar aanwezig is. De persoonlijke consumptie, de zorg voor de eigen kring en de wijze waarop zaken persoonlijk worden beleefd en ervaren zijn de maat geworden voor het onderscheid tussen goed en kwaad. Voor de inzet voor een hoger (maatschappelijk) ideaal is binnen deze moderne moraal geen plaats meer. Verantwoordelijkheid heeft volgens Zijderveld dan ook plaats gemaakt voor vrijblijvendheid.

Tot een soortgelijke conclusie komen de sociologische jeugdonderzoekers De Hart en Meeus al aan het begin van de jaren negentig. De Hart ziet na een tweetal onderzoeken onder jongeren in 1986 en 1991 dezelfde individualiserings- en privatiseringstendensen als Zijderveld. Jongeren zijn gericht op de eigen ontwikkeling, zelfverwerkelijking, persoonlijke groei, zelfontplooiing, zelfwaardering en openheid voor nieuwe ervaringen, waarbij ze hechten aan de geborgenheid en harmonie van bevredigende relaties en de intimiteit van de kleine kring. Jongeren zijn zowel gericht op de eigen ontplooiing als op 'gezin' en 'relatie'. In beide gevallen heeft het begrip 'zelf' volgens De Hart bijna onvoorwaardelijke positieve connotaties, terwijl het begrip 'samenleving' ambivalente reacties oproept, die overwegend negatieve associaties met zich meebrengen.

Ook Meeus laat zien dat bij jongeren de traditionele gerichtheid op de gemeenschap van kerk- en arbeiderscultuur is vervangen door een moraal van economisch conservatisme gekoppeld aan sociaal progressieve opvattingen. Die combinatie leidt er toe dat er sprake is van enerzijds benadrukking van het eigen vermogen om economische welstand te bereiken terwijl anderzijds op sociaal terrein de nadruk ligt op zaken als zelfontplooiing en de eigen vormgeving van het persoonlijk leven.

Kennelijk is er niet zozeer sprake van het verdwijnen van de moraal als wel van de komst van een nieuwe moraal, die we blijkbaar uiterst efficiënt doorgeven aan onze kinderen. Ook van die nieuwe moraal kan gezegd worden dat die teruggaat op algemene waarden. Maar nu betreft dat waarden als het 'welbegrepen eigenbelang' of de 'survival of de fittest', waarden die wellicht nog meer aanspraak kunnen maken op kwalificaties als 'universeel' en 'algemeen menselijk' dan de 'heiligheid van het leven' of de 'eerlijkheid' of de 'betrouwbaarheid' waar Dasberg in dat verband aan dacht.

En de praktijk ...

Ondertussen wordt er niet alleen op theoretisch, maar ook op praktisch gebied gewerkt aan de morele ontwikkeling van kinderen en jongeren. Zo verscheen onlangs in het onderwijsblad Praxis een serie artikelen over morele opvoeding, gericht op directe toepassing in de onderwijspraktijk. Volgens de auteurs houdt morele opvoeding in dat kinderen zich 'goede gewoonten' eigen maken. Ze duiden die goede gewoonten aan met een aantal centrale deugden zoals *medemenselijkheid, vermogen om samen te werken, betrouwbaarheid, rechtvaardigheid, moed, matigheid*.

Voor de ontwikkeling van die deugden zou de school zich moeten presenteren als een zorgzame gemeenschap waarin men zich eensgezind richt op het ontwikkelen van deze deugden. In het programma zijn zorgvuldig lijnen uitgezet om te zorgen dat kinderen zullen opgroeien tot deugdzame burgers, zodat we in de toekomst de groei van criminaliteit en geweld zullen kunnen indammen. Kinderen van deze tijd kunnen niet beter worden voorbereid op de toekomst, zo schijnt het.

Maar als we een dergelijk programma nader op haar pedagogische merites willen beoordelen is het de vraag of we op deze manier kinderen werkelijk voldoende voorbereiden op een leven in de moderne samenleving. In die samenleving zijn immers genoemde deugden op zijn zachtst gezegd geen gemeengoed. Hoeveel geweld moeten onderwijzers en opvoeders zichzelf aandoen om dergelijke morele regels en deugden werkelijk consequent voor te leven? Onze samenleving, die gekenmerkt wordt door een vergaand individualisme en de afbouw van de verzorgingsstaat, stelt veeleer waarden als 'prestatie', 'opkomen voor jezelf', 'concurrentie' en 'marktdenken' centraal. De overheid ziet het liefst iedereen als een kleine ondernemer, die vooral goed voor zichzelf moet zorgen. Mensen zijn elkaars concurrent, op de arbeidsmarkt, in uiterlijk, in de beschikking over consumptiegoederen (auto, caravan, vakantie, etc.). Door de alom aanwezige reclame wordt die concurrentie onder mensen nog eens enorm opgezweept. Als de buurman het niet redt is dat in de eerste plaats zijn eigen probleem ...

Steeds meer terreinen van het leven worden gebracht binnen het domein van de economie die overall concurrentie en competitie, onderlinge strijd en afgunst introduceert. Dat geldt ook voor die domeinen die voorheen bewust buiten de competitie werden gehouden, terreinen van zorg en publieke dienstverlening (thuiszorg, ziekenzorg, verzekering, etc.), domeinen die van doen hadden met onderlinge zorg, solidariteit en zorg voor de zwakkeren.

Ook de school waar de morele deugden van matigheid en medemenselijkheid geleerd moeten worden blijft van deze ontwikkelingen niet vrij. Ook zij staat onder toenemende druk van concurrentie. Scholen moeten onder andere concurreren met hun examen- en toets-resultaten. Zo wordt ook daar de prestatiemoraal opgevoerd, terwijl zwakke leerlingen in die context voor de school als geheel een 'handicap' vormen in de onderlinge strijd.

Wanneer we in zo'n situatie op school aandacht gaan vragen voor deugden van behulpzaamheid, medemenselijkheid en dergelijke is dat tegen deze achtergrond niet meer dan een dun vernis over de heersende moraal die de dienst uitmaakt zodra het er werkelijk om gaat. En dat gaat aan kinderen niet voorbij. Aandacht voor normen en waarden in gezin en op school leidt eerder tot een vorm van hypocrisie als ze niet breed in de samenleving gedragen worden. Kinderen (vooral als ze wat ouder worden) prikken daar feilloos doorheen. En je mag er vanuit gaan dat als ze zich op het punt van de moraliteit bedrogen weten, de norm helemaal zoek is.

Schoolpedagoog Jan Ligthart zei al aan het begin van de vorige eeuw dat de door opvoeders beleden moraal niet in strijd mag zijn met het praktisch handelen van de volwassenen. De 'zedelijke opvoeding' zou zich in eerste instantie moeten richten op de volwassenen. In zijn woorden:

"Het kind, 'dat altijd de waarheid moest spreken', raakt verdwaald in de politiek der wereldwijsheid. Eerst al in zijn eigen huis, waar het oordeel over anderen zo gans verschillend is, naarmate die anderen afwezig of aanwezig zijn; daarna in 't maatschappelijk leven, waar 'zaken' en 'carrière' haar eigen zedelijke eisen stellen; eindelijk in de staatkunde en de oorlogskunst, waar het succes vaak alleen gekocht wordt door sluwe misleiding der tegenpartij. Het kind, dat God leerde liefhebben boven alles, ook boven Mammon, ervaart al spoedig, dat zijn opvoeders dit niet zo letterlijk bedoeld hebben (...). En het kind, dat reeds verder was dan 't opzeggen, het napraten van woordenbraafheid en woordenvroomheid, dat zich reeds enige goede gewoonten had eigen gemaakt, de gewoonte bijvoorbeeld om de minste te zijn, wordt later door baatzucht en heerszucht kalmpjes geëxploiteerd (...). Men brengt het kind groot voor een wereld, die er niet is. Men rust het toe met neigingen, die - als ze zich ontwikkelen - zijn leven tot een moordende worsteling

maken. Men maakt het klaar voor een samenleving, die het zal uitstoten of verteren".

Wie zich zorgen maakt over de moraal van de jeugd moet niet in de eerste plaats kijken naar onderwijs en opvoeding, maar naar de wereld van de volwassenen, naar de dragende moraal van de samenleving. Daarbinnen worden onze kinderen groot. Onderwijs en opvoeding zijn slechts instrumenten in het doorgeven van die moraal. De samenleving moet de jeugd een oprechte moraal voorleven. Dat wil in onze tijd zeggen dat ze vraagtekens moet durven zetten bij haar eigen moraliteit. Daarmee is het een zaak van maatschappelijk en politiek belang. Volwassenen kunnen daarbij onmogelijk blijven staan bij het opnieuw accentueren van het belang van waarden en normen op zich. Ze zullen kleur moeten bekennen en duidelijk moeten maken om *welke* normen en waarden dan wel gaat. Ze moeten hun eigen politieke en maatschappelijke handelen tegen het licht durven houden en zich de vraag stellen of daaraan inderdaad de waarden ten grondslag liggen die we ook aan onze kinderen mee zouden willen geven. De zogenaamde 'pedagogische opdracht' die zo graag wordt doorgeschoven naar het domein van onderwijs en opvoeding is daarmee een opdracht voor de samenleving in haar volle breedte.

Men zegt wel eens dat een volk de regering krijgt die ze verdient. Op dezelfde wijze kan men zeggen dat een volk de jeugd krijgt die ze verdient. Onze jeugd is niet zonder normen. Ze leeft vanuit dezelfde normen als wijzelf. Wie kijkt naar de jeugd kijkt in de spiegel van de eigen cultuur. Alleen de jeugd is nog zo radicaal dat ze werkelijk de consequentie trekt van wat in die cultuur in beginsel aanwezig is. En daar schrikken we soms wel even van op

Deze tekst is eerder verschenen in:
Pedagogiek, Wetenschappelijk forum voor opvoeding, onderwijs en vorming,
jg. 22, nr. 1, p. 4-8, Assen 2002.